

TARİXDƏ VƏ YADDAŞLARDA YAŞAYAN 23 AY

Tariximizin şərəfli səhifələrindən olan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 100 yaşı tamam olur. Bununla əlaqədar cənab Prezident İlham Əliyev tərəfindən müvafiq sərəncamlar imzalanıb və 2018-ci il Cümhuriyyət İli elan olunub. Bəs bir əsr öncə xalqımızın qabaqcıl fikirləri, yüksək təhsilli, geniş dünyagörüşünə malik vətənpərvər övladlarının qurduğu, Şərqdə ilk demokratik respublika kimi tanınan Cümhuriyyətimiz necə yarandı, hansı mərhələlərdən keçdi, nə cür süquta uğradı?

Bu və digər suallara cavab tapmaq üçün AXC dövrünün araşdırmaçısı, sosiologiya üzrə fəlsəfə doktoru Əfqan Vəliyevlə söhbətəldik. Əfqan müəllim İstanbul Universitetində bakalvr və magistr təhsili alıb. Daha sonra həmin universitetdə doktorluq dissertasiyası müdafiə edib. "Azərbaycanda yeniləşmə və milliyətçilik hərəkatı (1800-1918)", "Azərbaycan siyasi düşüncə tarixi və Mirzə Bala Mehmedzadə", "Tarixdən günümüzə Azərbaycan" kitablarının müəllifidir.

- Əfqan müəllim, ən əvvəl XX əsrin başlanğıcına qayıdaq və dövrün ictimai-siyasi durumunu təsvir etməyə çalışaq...

- Bir millətin mövcudluğunda mətbuatın çox böyük əməyi vardır. 22 iyul 1875-ci ildə Həsən bəy Zərdabi tərəfindən nəşr olunan "Əkinçi" qəzeti ilə milli mətbuatımızın təməli qoyuldu. Lakin "Əkinçi" 1877-ci ildə rus-türk müharibəsinə görə bağlandı. 1879-91-ci illərdə Səid, Cəlil və Kamal Ünsizadə qardaşları tərəfindən "Ziya", "Ziyayi-Qafqaziyyə" və "Kəşkül" qəzetləri və kəşkül jurnalları nəşrə başladı. Bunlar da bağlandıqdan sonra 1903-cü ilə qədər cəmiyyətimiz milli mətbuatsız qaldı.

XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda ümmətçilikdən millətçiliyə doğru addımlar atılmaqda idi. Xalqımızda bir milli oyanış hərəkatı nəzərə çarpırdı ki, bu da 1905-ci ildə Rusiyadakı burjuva-demokratik inqilabından sonra daha mütəşəkkil xarakter aldı. Ölkəmizdə şöbələri yaradılan sosial-demokrat yönümlü partiyalar öz yanlarında milli düşüncəli insanların təşkilatlanmasına zəmin hazırladı. Həmin dövrdə, eyni zamanda, Şaxtaxlı Məhəmməd ağa tərəfindən "Şərqi-Rus" qəzeti, inqilabın təmin etdiyi nisbi hürriyyət sayəsində "Həyat", "İrşad", "Tərəqqi", "Füyuzat", "Dəbistan", "Molla Nəsrəddin" kimi elmi-ədəbi-satirik mətbuat yaranıb fəaliyyət göstərdi. Bu mətbuata Ə.Topçubaşov, Ə.Hüseynzadə, Ə.Ağaoğlu, C.Məmmədquluzadə, rəhbərlik edirdilər. Bu mətbu orqanların ardınca isə yeniləşmə və milliyətçilik dövrünün təsiri ilə "Rəhbər", "Bəhlul", "Təkamül", "Təzə Həyat", "İttifaq", "Zənbur", "Sada", "Sadayi-vatan", "Sadayi-haqq", "Sadayi-Qafqaz", "Haqiqət", "Günəş", "Yeni Haqiqət", "Məlumat",

"Yeni İrşad", "Yeni Füyuzat", "Hilal", "Nicat", "İqbal" adlı mətbuat orqanları işıq üzünü gördü. "Kaspi", "Füyuzat", "İrşad", "Molla Nəsrəddin", "Həyat" məcmuələri böyük təbliğat, maarifçilik işi aparır, milli təfəkkürü cilalayır.

Bu arada əhali də çar üsul-idarəsinin yeritdiyi siyasətlə razılaşmır, əlavə güzəştlər, imtiyazlar istəyirdi. Belə bir zamanda Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, Nəriman Nərimanov, Əlimərdan bəy Topçubaşov, Əli bəy Hüseynzadə, Ruhulla Axundov, Əhməd Ağaoğlu, cəmiyyətdə söz, mövqə, nüfuz sahibi olan başqa şəxsiyyətlər meydana çıxdı və milli ideologiyaya rəhbərlik etməyə, ictimai-siyasi prosesləri yönəltməyə başladılar. Beləliklə, "Hümmət"lə, "Difai" ilə start götürən ictimai-mənəvi müdafiə fəaliyyəti tədricən siyasi təşkilatlanma mərhələsinə keçdi. Bildiyiniz kimi, həmin dövrdə Rusiyada vəziyyət mürəkkəb idi, xalqlar aclıq, yoxsulluq, səfəliyyət içərisində yaşayırdılar, xüsusən 1905-ci il burjuva-demokratik inqilabı, rus-yapon müharibəsi və Birinci Dünya savaşındakı məğlubiyyətdən sonra çar hakimiyyətinə etimad tamamilə itmişdi. 1917-ci il inqilablarından sonra isə onsu da çürük dirəklər üzərində qərar tutmuş mütləqiyyət monarxiyasının çökməsi ilə müstəmləkə boyunduruğundakı xalqların milli azadlıq hərəkatı alovlandı. Azərbaycanda bir milliyətçilik dalğası baş qaldırdı ki, həmin ideyaların da kökü, toxumu Türkiyədən gəlirdi. Artıq xalqın milli şüuru oyanır, insanlar milli kimliyini, azəri türkü olduğunu dərk edir, qəzet-jurnallarda bu oyanışa, özünüdərkə səsləyən məqalələr dərc olunur, əhali arasında yayılır.

- Cümhuriyyət ideyalarının həyata keçirilməsi və Azərbaycan həqiqətlərinin dünyaya təqdimatında beynəlxalq tribunalarnın nə kimi rolu oldu?

- Həmin fikirlər daha geniş arealı əhatələdikcə, Məhəmməd Əmin bəy "Hümmət" in belə ağır və məsuliyyətli yükü götürməyi bacarmayacağını, kütlələri milli idealların arxasınca – Cümhuriyyət quruculuğuna apara bilməyəcəyini düşünür və Nəsim bəy Yusifbəyli Bakıya dəvət edir. 1905-ci il hadisələrindən sonra məmləkətimizdə özbaşınalıq hökm sürür, paytaxtımızda eser-mənşeviklər və daşnaklar at oynadırdılar. Mərkəzi hakimiyyətin ucqarlara təsirinin get-gedə azaldığını, törədilən qırğınların qarşısını almaqda acizliyini görən vətən, millət təəssübkeşləri çıxış yolları arayır, müdafiə tədbirləri həyata keçirir, əziz xalqın fəryadını müxtəlif tribunalardan çatdırmağa çalışırdılar. Əsas missiya 11 dekabrda I Dövlət Dumasına seçilən vəkillərin üzərinə düşürdü – Əlimərdan bəy Topçubaşov, Xəlil bəy Xasmməmmədov, İsmayıl Xan Ziyadxan, Məmmədağlı Əliyev, Əsədulla Muradxanov, Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev və digərləri Du-

mada İsmayıl bəy Qaspiralının rəhbərlik etdiyi müsəlman fraksiyası ilə sıx əməkdaşlıq şəraitində Rusiya Müsəlmanları İttifaqını yaradırdılar. Həmin iclaslardakı çıxışlar Azərbaycanın sonrakı taleyində böyük rol oynadı. Bildiyiniz kimi, çoxsaylı müsəlman qırğınları baş verirdi. Dumada söz alan İsmayıl Xan Ziyadxan diqqəti ölkəmizdəki sözügedən qatliamlara yönəltdi və hətta Gəncədə törədilmiş faciələrə toxunaraq küçələrə səpələnmiş cəsədlərdən, babasının da nəşinin günlərlə optalıqda qalmasından, bütün bu vəhşiliklərin mövcud hakimiyyəti gözdən salmasından söhbət açmaqda çarın zədələnməmiş imicinin bərpası üçün geniş imtiyazlar tələb etdi. Xalqın yenidən hörmətini qazanmaqdan ötrü anadilli mətbuat, təhsil, seçib-seçilmək, vergi, hərbi xidmətdə, rəsmi vəzifələrdə təmsilçilik hüquqlarının tanınması bildirdi. Sevindirici haldır ki, İsmayıl bəyin təsirli çıxışı müsbət bəhrəsini verdi; o, ayaqüstə alqışlandı, tələblərinin qəbulundan əlavə, Dumada ən çox səsə malik Kadetlərin Azərbaycana və azəri fraksiyasına münasibəti tam dəyişdi.

- Sözügedən hadisələr kontekstində siyasi proseslərdə tədricən ümmətçilikdən millətçiliyə keçidin müşahidə olunması ilə, yəqin, razılaşarsınız...

- 1906-cı il aprelin 23-də Rusiya müsəlmanlarının bir həftə sürən III qurultayı keçirildi. Dumaya növbəti seçkilərdə Əlimərdan bəy Topçubaşov deputat seçilməyə də, Rusiya Müsəlmanları İttifaqının sədri kimi fəaliyyətini davam etdirirdi. Eyni zamanda, qanunverici orqanın yerləşdiyi binanın qarşısındakı "Avrora" mehmanxanasında qalırdı və tələpəli məsələlərin müzakirəsi ilə əlaqədar azərbaycanlı vəkillər onun otağına gedir, qərar və tövsiyələrini dinləyirdilər. Artıq partiya çevrilən Rusiya Müsəlmanları İttifaqında siyasi qərarların qəbulu geniş vüsət almışdı. Tələblər isə daha çox mövcud vəziyyətlə razılaşmayan, barışmayan Azərbaycanda bir özgürlük, bağımsızlıq kütlələrinin əsməsi xəbərlərini ehtiva edirdi. Topçubaşov sözügedən istiqamətdə Rusiya müsəlmanlarından kömək gözlədiyini açıqladı və Qaspiralı həmin dəstəyi göstərəcəyinə söz verdi. Beləliklə, Azərbaycanda ümmətçilikdən millətçiliyə doğru böyük bir mərhələnin əsası qoyulur. 1907-ci ildə Fətəli Xan Xoyski-nin Dumaya seçilməsi ilə bu quruma təzə nəfəs, qan gəlir. Tiflisdə İbrahim bəy Vəkilovun təşəbbüsü ilə azərbaycanlılar tərəfindən "Müdafiə" təşkilatı yaradılır ki, milli hərəkatın möhkəmlənməsi naminə ianələr toplayaraq maddi yardımını əsirgəmir.

Təfəkkürdəki yenilənmələr təzə məcmuələrin, qurumların meydana gəlməsi ilə nəticələndi. 1906-cı il noyabrın 1-də Əli bəy Hüseynzadənin məşhur dərgisi nəşrə başladı və "Molla Nəsrəddin"lə gözü açılan kütlələrin "Füyuzat"la milli özünüdərkə xeyli gücləndi. 22 avqustda İsa bəy Aşurbaylinin (Muxtarov) "Nicat", on gün fərqlə "Nəşri-maarif", "Səadət" cəmiyyətləri və sair maarifçi təşkilatlar qurulur ki, bunlar da xeyriyyə missiyası adı altında imkansız insanları təhsilə, müstəqilliyə, yeni həyata səsləyirlər. Müstəqilliyə doğru gedən illərdə Rəsulzadənin yayımladığı "Açıq söz", ardınca "Bəsirət", "Füyuzat" in ənənəsini davam etdirən "Şəlalə", milliyət prinsiplərini yayan "Dirilik", elmi-ədəbi-tərbiyəvi "Məktəb", "Qurtuluş", "Tuti", "Babayi-əmir", "Məzali" kimi məcmuələr də bu qəbildəndir.

- Şübhəsiz ki, belə strateji hədəflərə xarizmatik liderin, güclü komandanın köməyi ilə çatmaq mümkün idi...

- Bəli, küçələrə, meydanlara çıxıb etirazını bildirən xalq kütlələrinin bir rəhbərə, yönəldici, idarəedici mərkəzə ehtiyacı vardı. Belə bir zamanda Rəsulzadənin dəvəti ilə Nəsim bəy Yusifbəyli Bakıya gəlir və bir tərəfində "Hümmət"çilərin (N.Nərimanov, M.Ə.Rəsulzadə, Ə.Pepinov, Ruhullah Axundov), digər tərəfdə isə millətçilərin əyləşdiyi Dəyirmi masada müzakirə başlanır. Nəsim bəy Rəsulzadəyə üz tutub "məqsədin milli, yaxud bolşevik hökumətinin qurulması" olduğunu soruşur və cavabı dinlədikdən sonra onun yarındakılara göstərərək "bu adamlarla milli dövlət qurmaq mümkün-süzdür" deyir və Məhəmməd Əmin bəyi özü ilə Gəncəyə götürür. Bu hadisə 1917-ci ilin 26-30 oktyabr tarixində baş verir, ayın 31-də isə Yusifbəyli Şah Abbas məscidi qarşısına təxminən 10 min adam toplayaraq artıq mövcud quruluşdan müsbət heç nə gözləmədiklərini, yeni yola çıxmağın gərəkliliyini bildirir. Eləcə də həmin proseslərə Rəsulzadənin rəhbərlik edəcəyini, daim xalqın içində olacağını vurğulayır. Məhəmməd Əmin bəy sözügedən mənzərədən çox təsirlənir, çıxışına ilk dəfədir ki, belə çoxsaylı insanların bir yərə cəmləşdiyini

M. Ə. Rəsulzadə

gördüyü etirafı ilə başlayaraq əsas hədəflərindən söhbət açır. Bununla da Türk Ədəmi-Mərkəziyyətlə Müsavat partiyasının ittifaqının təməli qoyulur.

Bu hadisədən sonra Stepan Şaumyanın rəhbərliyi ilə Bakıda Xalq Komissarları Soveti qurulur və paytaxtda, bölgələrdə daha ağır qırğınlar törədilir.

1917-ci il martın 9-da Rusiya imperiyasının Müvafiqəti Hökuməti Qafqazda çar idarəçilik sisteminin – canişinliyin ləğvi barədə qərar verdi, avəzində Cənubi Qafqazdan Dövlət Dumasına seçilmiş deputatlardan ibarət yeni təşkilat – Zaqafqaziya Xüsusi Komitəsi quruldu.

- Əfqan bəy, belə bir şəraitdə Zaqafqaziya Seymi hansı zərurətdən yarandı və nə qədər fəaliyyət göstərdi?

- 1918-ci ilin 14 fevralında isə Cənubi Qafqazdan Ümumrusiya parlamentinə Müəssislər Məclisinə seçilmiş azərbaycanlı

(müsəlman), gürcü və erməni deputatlar Tiflisdə toplaşaraq Cənubi Qafqaz (Zaqafqaziya) Seymini yaratdılar. Ümumrusiya Müəssislər Məclisinə seçkilər 1917-ci ilin noyabrında, inqilabdən sonra keçirilmişdi. Lakin bolşeviklər bu seçkilərdə faktiki uduzduqları üçün (o cümlədən Cənubi Qafqazda) Müəssislər Məclisinin fəaliyyətə başlamasına imkan vermədilər. Bundan sonra Cənubi Qafqazdan seçilmiş deputatlar regional parlament (Seym) yaratmaq qərarına gəldilər. Seymin 44 nəfərlik müsəlman fraksiyası Zaqafqaziya müsəlman parlamenti funksiyasını yerinə yetirirdi. Bu da Cənubi Qafqaz üzrə 1 milyon müsəlman seçicinin səsi demək idi.

Həmin il fevralın 23-də Tiflisdə Zaqafqaziya Seyminin ilk iclası baş tutdu. Seymdəki üç əsas partiya – gürcü sosial-demokratlar (menşeviklər) 32, "Müsavat" və bitərəflər partiyası 30, ermənilərin "Daşnaksütyun" partiyası 27 deputatla təmsil olunmuşdu. Bundan savayı, Seymdə gürcü və ermənilərin bir neçə kiçik partiyası, həmçinin azərbaycanlı (müsəlman) deputatların "İttihad", "Hümmət", müsəlman sosialistlər qrupları (14 nəfər) yer almışdı.

22 aprelə Zaqafqaziya seyminin azərbaycanlı, gürcü və erməni deputatları paytaxtı Tiflis olmaqla Zaqafqaziya Demokratik Federativ Respublikasının yarandığını elan etdilər. Seymdə 44 nəfərlik azərbaycanlı deputatların 30 nəfərinə müsavat və bitərəflər fraksiyasına M.Rəsulzadə rəhbərlik edirdi. Gürcü A.Çxengelinin başçılıq etdiyi hökumətə Azərbaycandan F.Xoyski, K.Məlik-Aslanov, N.Usubbayov, M.H.Hacinski və M.Heydarov daxil idilər. Federasiya bir ay sonra dağıldı.

1918-ci il mayın 26-da Tiflisdə Zaqafqaziya Seyminin son iclası keçirildi. Gürcü heyəti Zaqafqaziyanı vahid dövlətdə birləşdirməyin qeyri-mümkünlüyünü səbəb göstərərək federasiyadan çıxdılar. Seymin buraxılması, Zaqafqaziya Federativ Respublikasının ləğvi barədə qərar qəbul olundu.

Zaqafqaziya Seyminin süqutundan sonra – 27 may 1918-ci ildə qurumun azərbaycanlı deputatları Tiflisdə fəvqəladə iclas keçirərək Azərbaycanın müvəqqəti Milli Şurasını yaratdılar. Azərbaycanın ilk parlamenti kimi fəaliyyətə başlayan 28 nəfərlik Milli Şuranın sədri Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, müavini Həsən Bəy Ağayev, katibi Mustafa Mahmudov seçildi.

Zaqafqaziya Federasiyasının cəmi bir ay mövcud olmasının əsas səbəblərindən biri də erməni tərəfin həm Azərbaycana, həm də Gürcüstanı ərazi iddiaları idi. Seymin iclaslarında Azərbaycan tərəfi dəfələrlə erməni deputatlara xalqımıza qarşı terror və təxribatları dayandıрмаğı tələb etmiş, onlar da öz çetələri ilə görüşüb həmin məsələni çatdıracaqlarını söz vermişdilər. Lakin 31 mart soyqırımından sonra bu vədlərin tamamilə mənasızlığını görən fraksiyamız, xüsusən də Rəsulzadə, Topçubaşov və Xoyski "müttəfiqlərinin" ünvanına sərt tənqidlər səsləndirdilər. Elə son iclasda Azərbaycan heyətinin Seymin ləğvinə etiraz etməsinin səbəbi də ermənilərin xayanəti üzündən qarşıya qoyulan məqsədə çatılmaması idi...

Eyni zamanda, Seym dağıldandan sonra fəaliyyəti harada davam etdirmək məsələsi qarşıya çıxdı. Paytaxtımızdakı vəziyyət tamamilə milli qüvvələrin əleyhinə idi, 1917-ci ilin 12 dekabrında qurulan Bakı Sovetinə seçkilərin nəticələri də həmin siyasi mənzərəni təsdiqləyir: 48 bolşevik, 85 eser, 36 daşnak, 18 müsavatçı, 13 eser təmsilçiliyi

deməyə əsas verir ki, idarəçilik tamamilə qeyri-müsəlmanların nəzarətindədir. Bundan əlavə, silahlı ingilislərin də irticaya köməyə gəlməsi durumu bir az da kəskinləşdirirdi. Seymin 26 may tarixli son iclasında Məhəmməd Əmin Bəy Çxengeli-Jordaniyaya milli hökumət qurmaq üçün Gəncəyə getmək fikrini söyləyir. Gürcü siyasətçi isə terror və qətləmin hər tərəfi bürüdüyünü, hətta Gəncədə belə, güvənlikdə olmadıqlarını, burada təhlükəsizliklərinə təminat verə biləcəklərini bildirir, milli hökuməti də elə Tiflisdən elan etməyi məsləhət görür. Beləliklə, mayın 27-də Gürcüstan, 28-də Azərbaycan dövlət müstəqilliyini bəyan edir. Daha dəqiq, mayın 27-də axşam nümayəndə heyətimiz toplanır və Fətəli Xan Xoyskinin rəhbərliyi ilə yaradılan müvəqqəti Milli Şura bayraq, gerb və sair barədə müzakirə apararaq ertəsi gün müstəqilliyimizi elan edir. Mayın 28-də Azərbaycanın İstiqlaliyyət Bəyannaməsi qəbul olunur və Xoyskinin başçılığı ilə birinci hökumətin tərkibi açıqlanır. Mayın 30-da həmin kabinet Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin qurulması barədə sənəd hazırlayır və dünya dövlətlərinə müraciət ünvanlayır.

- Məlumdur ki, AXC olduqca mürəkkəb şəraitdə, ağır şərtlər müqabilində yaşayıb püxtələşirdi, yeganə söykənəcəyi isə Türkiyə idi. Osmanlı imperiyasının tənəzzülü dövründə qardaş ölkənin dəstəyi, Qafqaz İslam Ordusunun formalaşması necə mümkünləşdi?

– 4 iyunda Batumda Osmanlı dövləti ilə AXC arasında sülh, barış və dostluq haqqında müqavilə imzalanır, suverenliyimiz Türkiyə tərəfindən tanınır. Ayın 12-də isə yenə orada Rəsulzadənin rəhbərliyi, Məhəmməd Bəy Hacinskinin iştirakı ilə qardaş ölkənin nümayəndə heyəti ilə görüş keçirilir və müqaviləyə Osmanlının Azərbaycana köməyini, lazım gələrsə, müdaxiləsini özündə ehtiva edən 2 maddə əlavə olunur. İyunun 14-də isə sözügedən maddələrə söykənən gənc dövlət rəsmən Türkiyədən kömək istəyir. Həmin təminat alından iki gün sonra – 16 iyunda AXC hökuməti Gəncəyə köçür və bu şəhəri özünün müvəqqəti paytaxtı elan edir. Ertəsi gün isə Xudat Bəy Rəfibəyli kabinetin səhiyyə naziri təyin olunur.

Xatırladım ki, o dövərdə qonşu ölkədə vəziyyət çox pis idi; Osmanlı son illərini yaşayır, xarici müdaxiləçilər – ingilislər, fransızlar, qeyriləri məmləkətdə at oynadırdılar. Hərbi güc, ordu köməyi almaq məqsədilə ora gedən Rəsulzadə türk əsgərinin silah-sursatsız, hüquqsuz şəkildə küçə-meydanlarda dolaşdığını görüb bərk heyətlənir. Sultanla görüşmək istəyində bulunur, lakin onu müdafiə naziri Ənvər Paşanın qəbul edəcəyini bildirirlər. Bildiyiniz kimi, həmin şəxs bir Turan sevdalısı idi, Cümhuriyyət rəhbərimizi də yüksək səviyyədə qarşılayaraq "türklər üçün vətən nə Türkiyə, nə də Türkiyə, fəqət böyük Turandır" söyləyir. Rəsulzadə xatirələrində yazır ki, sanki bir Osmanlı generalı ilə deyil, Əli Bəy Hüseynzadə məktəbi keçmiş şəxsiyyətlə, onun tələbəsi ilə qarşılaşdım. Türkiyə müdafiə naziri təəssüflə durumu izah edir və sadəcə, Nuru Paşanın rum elindən dönmüş Çatalca ərazisində yerləşən 4500 əsgərinin olduğunu bildirir. Onunla görüşdə isə türk komandan Azərbaycana sevgisini və daim köməyə hazır olduqlarını bəyan edir. Bu görüşdən sonra Rəsulzadə və Yusifbəylinin tapşırığı ilə Nağı Bəy Şeyxzamanlı, eləcə də türkçə yaxşı bilən mesxeti türkü Ömər Faiq Nemanzadə ordu ilə bağlı digər məsələləri həll etmək üçün İstanbulla göndərilir. Ciddi

silah-sursat qitliyi olur, amma haradan keçsələr, "azəri qardaş-bacılarımızı qırırlar, onlara yardıma gedirik" dedikdə, əli silah tutan əhali də dəstəyə qoşulduğundan sıraları xeyli genişlənir. Həm də Doğu qoşunları komandanı, Ərzurumda dislokasiya yerindəki Kazım Qarabəkirə müraciət olunur və paşanın göndərdiyi nizami hissələr də yola çıxır, fəqət könüllülərin qoşulması ilə sayları artdığından Kazım Qarabəkirə öz ordusunu geri çağırması xahişi ünvanlanır. Üstəlik, Azərbaycandan, eləcə də Gürcüstan ərazisində yaşayan azərilərdən toplanmış könüllülər bu qüvvələri xeyli gücləndirir. Gəncəyə doğru istiqamət alan ordu və Nuru Paşanın qərarı Seyfəlidə yerləşərək təlimlərə başlayırlar. Eyni zamanda, ölkədəki dini icmalara, müftilərə, axundlara, mollalara səsvərmə hüququ verilir və onlardan xalq arasında, məscidlərdə minbərlərdən milli orduya kömək üçün çağırış çıxışları xahiş olunur. İyunun 19-da respublikada fəvqəladə vəziyyət elan edilir. Ayın 23-də isə Zaqafqaziya seyminin qərarının ölkə ərazisində qüvvədə saxlanması qərar alınır. 24-də hökumətin mühüm qərarına əsasən, qida və qida məhsullarının xaricə aparılması yasaqlanır. İyunun 26-da Gəncədə Milli Ordu formalaşdırılır, ertəsi gün türk dili dövlət dili səviyyəsində qəbul olunur, rus rublu daxildə tədavi vasitəsi sayılır, iyulun 2-də Polis təşkilatı qurulur.

İyulun 12-də Qazaxda Azərbaycanın ilk sərhədi yaradaraq qərar qəbul edilən üzərindən bayrağımız asılır.

Nəhayət, ianə pullarla və çar ordusunun müxtəlif məntəqələrdəki anbarlarını ələ keçirməklə silah-sursat ehtiyacını ödəyən, yerli gənc əsgərlərlə birgə təlim işlərini yekunlaşdıran Qafqaz İslam Ordusu erməni-daşnak qüvvələrinin divan tutduğu xalqın köməyinə tələsir. Azərbaycanın bütün ərazilərində – Kürdəmirdə, Qubada, Şamaxıda ağır döyüşlər baş verir və əzəli-əbədi düşmənlərimizin rüsvayçı məğlubiyyəti, pərən-pərən düşüb dağılışması nəticəsində daha böyük faciələrin qarşısı alınır. Qafqaz İslam Ordusunun komandanlığı və şəxsi heyət əsl qardaş köməyi, fədakarlıq nümunəsi göstərirlər. O dövərdə Mirzə Bala Məhəmmədzadə həm silahlı qüvvələrin imamı idi, həm də Cümhuriyyət tarixini yazmaq missiyasını yerinə yetirirdi. Xüsusi natiqlik qabiliyyəti də vardı, türk həkimi yazır ki, ağır döyüşlərdə yaralılarla dolu səhra lazaretində – çadırdə Mirzə Balanın vətənpərvərlik coşqulu nitqindən sonra yarasını sarımağa adam tapmırdıq, yəni hamı yenidən savaşa yollanırdı...

İyulun 25-də ingilis ordusu paytaxta girir, Bakı Kommunasını süquta uğradaraq, 30-da Sentrokaspi diktaturasını yaradır. Avqustun 3-də Nuru Paşanın köməkçisi Mürsəl Paşa vəziyyəti nəzərə alaraq Bakı üzərinə hərəkət əmrini imzalayır; milli hökumət də

xalqa müraciətlə əli silah tutan hər kəsi köməyə çağırır və eser-menşeviklərə sarsıdıcı zərbələr vurulur.

23 avqustda Azərbaycan vətəndaşlığı, 28-də məktəblərdə türk dilində tədris haqqında qanun qəbul olunur.

Avqustun 24-də Əlimərdan Bəy Topçubaşov Paris Sülh Konfransında AXC-nin iştirakına təminat məqsədilə, Türkiyədə fəaliyyət göstərən diplomatik korpuslar və nüfuzlu əcnəbi iş adamları ilə danışıqlar aparıb sazişlər bağlamaq üçün İstanbulla göndərilir. Həmin ayın 28-də müstəqilliyimizi istəməyən qüvvələr Berlində bir araya gələrək Bakının Rusiyanın tərkibində qalması barədə bəyanat imzalayırlar ki, bu da Rəsulzadə və Topçubaşovun sərt etirazı ilə qarşılanır.

Avqustun 31-də Ermənistan hökuməti İstanbul, Moskva və Berlində daşnak quldurlar Andronik, Manukyan, Saakyanın terror təşkilatlarının cinayətlərinə görə üzr istəyib, yəni terrorçu dövlət və millət olduğunu etiraf edib.

İstanbulda gedən nümayəndə heyətimizlə görüşən

türk sultanı IV Mehmet Vəhəddin paşa Azərbaycana dəstəyini əsirgəməyəcəyini və Qafqaz İslam Ordusu səlahiyyətlilərindən – zabıtlardan, əsgərlərdən istəyanın qalıb burada fəaliyyət göstərməsinə maneə törədilməyəcəyini bildirir.

Sentyabrın 9-da dövlət məmurlarına, müəllimlərə dəmir yolu nəqliyyatından pulsuz istifadə hüququ verilir. 14 sentyabr-

da Cümhuriyyətin ilk Qurban bayramının keçirilməsi qərar alınır və aztəminatlı ailələrə qurbanlıq paylanması üçün komissiyalar yaradılır.

Sentyabrın 15-i Bakı Sentrokaspi eser-menşevik təröküntülərindən təmizlənir və on gün sonra milli hökumət Gəncədən Bakıya köçürülür. Hökumətin bu dövərdəki qərarlarından biri isə ölkədə neft sənayesinin milliləşdirilməsi olur.

Lakin Birinci Dünya müharibəsində məğlub olmuş Osmanlı imperatorluğu Mudros müqaviləsinə görə öz qoşunlarını Azərbaycandan geri çəkmək məcburiyyətində qalır, 17 noyabrda ingilis ordusunun komandanı general V.Tomsonun rəhbərliyi ilə müttəfiq dövlətlərin qoşunları Bakıya daxil olur...

Lakin çətin gündə köməyimizə tələsən, mövcudluğumuz və istiqlalımız naminə şəhidlər verən türk qardaşlarımızın, necə deyirlər, ürəyi burada qalır, Qafqaz İslam Ordusunun rəhbərliyi yenə də ingilislərdən Azərbaycan Cümhuriyyətinin qorunub saxlanması xahişini çatdırırlar. İngilislər əvvəl müxtəlif ictimai yerlərdə, dövlət

binalarının üzərində asılmış milli bayrağımıza qısqanclıqla yanaşsa da, xalqın qəzəbindən ehtiyatlanıb və sənaye-ticari maraqlarını, neftə sahiblənmək arzularını önə çəkib bəzi məsələlərdə güzəştə gedirlər.

Dekabrın 7-də indiki Əlyazmalar İnstitutunun binasında Azərbaycan Parlamentinin açılışı olur və ilk çıxışını edən Məhəmməd Əmin Rəsulzadə evvana çıxaraq xalqa məşhur müraciətini ünvanlayır.

Burada bir məqamı vurğulamaq lazımdır ki, dövlət müstəqilliyimizi gözü götürməyən, suverenliyimizlə naalac razılaşan ingilislər Osmanlı-Azərbaycan münasibətlərindən və Rəsulzadənin Türkiyə ilə əlaqələrindən xəbərdar idilər. Ona görə də cidd-cəhdlərlə geniş, çoxcəhətli fəaliyyətini məhdudlaşdırmağa çalışırdılar. Milli Şura rəisi olaraq parlament seçkiləri ərəfəsində bütün sənədləri, yazışmaları, hətta deputat mandatları da onun tərəfindən imzalanmışdı. Parlament açılışının ertəsi günü Milli Şura buraxılır, Rəsulzadə səlahiyyətlərini Məclisi-məbusana verir. Parlament etimadını itirdiyi halda isə səlahiyyətlərin təkrarən Milli Şuraya keçməsi və yenidən başqanlığın rəhbərliyi qərara alınır. Bu, o deməkdir ki, Məhəmməd Əmin Bəy yeni hökumətdə yer almır; Əlimərdan Bəy Topçubaşov parlament sədri, Həsən Bəy Ağayev sədr müavini seçilir. Dekabrın

- Nəzərə alaq ki, təsisat yeni qurulmuşdu və hələ qarşıda həllini gözləyən çoxsaylı problemlər vardı. AXC rəhbərliyinin formalaşdığı demokratik mühitdə fəallaşan antimillətçi fraksiyalar ağır şəraitdə yaşayan narazı kütlələrin içərisində güclü əks-təbliğət aparırdılar. Eyni zamanda, ölkədə bolşeviklərin sayı və təsiri artmağa başlayır, Bakıda əsas işçi qüvvəsi sayılan fəhlə sinfi proletariat adı altında siyasi cəhətdən savadsız kəndlilərlə birgə həmin düşərgəyə meyillənirdilər.

1919-cu ildə Rusiyanın xarici işlər naziri Çiçerin Azərbaycanda yerləşmiş menşeviklərin ölkəsi aleyhinə fəaliyyəti bəhanəsi və onların buradan çıxarılması tələbi ilə Xoyski hökumətinə nota göndərir. Amma Fətəli Xan həmin ultimatumu əhəmiyyət vermir. Bundan başqa, şimal qonşumuz kəskin yanacaq qıtlığı ilə üzləşmiş, bir sıra fabrik-zavodları bu üzdən dayanmışdı; neft-qaz ehtiyatlarının cəmləşdiyi məkanlarda Denikin və Kolçaqın nəzarətində idi. Yəni konkret şəkildə, neftsiz sovet hakimiyyətinin qurulması mümkün deyildi.

Digər məsələ Rusiyadan mədət, kömək uman Türkiyə faktoru ilə bağlıdır. Belə ki, Atatürk milli hərəkat başlamışdı və silah-sursata, texnikaya ciddi ehtiyacı vardı, həmin yardımı da

Rusiyadan gözləyirdi. Təvfiq Paşanı, Fuad Cəfərsoyu Moskvaya göndərməsi sayəsində müxtəlif müqavilələr imzalandı və iki ölkə dostlaşdı. İlk notasına cavab almayan Çiçerin yaranmış durumu bir fürsət bilərək onsuz da AXC-ni əzməkdən ötrü Dağıstanda toplaşmış rus ordusunun Türkiyəyə yeridilməsinin yalnız Azərbaycan ərazisindən mümkünlüyü versiyasını ortaya atdı. Və Azərbaycana ünvanlanan ikinci ultimatum da parlament tərəfindən rədd edildi. Artıq danışıq imkanının qalmadığını görən bolşevik Rusiyası məhz Türkiyəyə silah-sursat, lazım

gəlsə, əsgəri yardım variantından bəhrələnməyə çalışdı. Moskvanın ölkəmizə birbaşa müdaxilə etməməsinin səbəbi isə ingilislərlə qarşı-qarşıya gəlmək istəməməsindən qaynaqlanırdı; yeni bir cəbhə açılmasını arzulamırdılar. Belə bir vəziyyətdə Fuad Cəfərsoy təkrarən Moskvaya çağırılır və "qırmızı ordu"nun Azərbaycan ərazisindən keçib getməsi məsələsi qaldırılır. Həmin görüşə Türkiyədəki səfirimiz İbrahim Əbilov da qatılır və deyilənə görə, hazırlanan məşum plandan xəbəri olduğundan bir daha silahdaşlarının yanında görünmür. Türkiyənin dəfələrlə xahişi nəticəsiz qalır və Mustafa Kamal paşa hökumətinin məktubu parlamentin müzakirəsinə verilir, artıq hamı həmin qoşunların məmləkətimizə hansı niyyətlə ayaq qoyduğunu yaxşı anlayır, buna görə də ciddi etirazlar səsləndirilirdi. Nəhayət,

xahişin ratifikasiyasına kömək üçün Rəsulzadəyə müraciət olunur. Məhəmməd Əmin Bəy artıq səhhətində problemlər yaşayan Nəsim Bəy Yusifbəyli Gəncədən Bakıya dəvət edir və parlamenti toplayır. Kürsüdən deputatlara müraciətlə zamanında istiqlalçılıqımıza dəstək olan Türkiyəyə kömək məqsədilə rus hərbiçilərinin tranzit keçib getməsinə izn vermək zərurəti anladılır və təklifin səsə qoyulması qərarlaşdırılır. Mövcud-ictimai-siyasi vəziyyətdə bolşevik təsiri qüvvələrin üstünlüyü ilə bolşevik ordusunun girişinə icazə verilir.

Mahaçqalada əmrə hazır qoşun ilə Yalamadan sərhədi adlayan andan talan və qətləmə başlayır. Behbud xan Cavanşir Qubadan Bakıya teleqram vuraraq mərkəzi hökuməti kritik durumdan hali edir. Rəsulzadə hərbi nazir Mehmandarovu çağıraraq müqavimət imkanlarını soruşur, məlum olur ki, paytaxtda 2000-2500 nəfər civarında polis-jandarm bölmələri var, milli ordunun əsas hissələri Gəncədə, Qarabağda, Lənkəranda və sərhəd bölgələrdədir. Belə təqdirdə, lazımı qüvvələrin gəlib çatmasına qədər 2-3 gün müddətində şəhərin müdafiəsini donanmaya tapşırmağı düşünürlər, yəni bu vaxt ərzində işğalçı qüvvələrin Bakıya girişi əngəllənməli idi. Parlamentdə Əliheydər Qarayevin əlindəki ultimatumu görən Rəsulzadə bərk narahatlıq keçirir. Bilirsiniz ki, Ə.Qarayev Rəsulzadə və milli qüvvələrlə düşmənçilikdən əlavə, sovetlərdən ötrü doğma övladını qurban verməyə hazır, amansız bolşevik idi. Məhəmməd Əmin Bəy heç fikrini bildirməyə macal tapmamış, Çingiz İldırımın bolşeviklərin tərəfində olduğu, gəmiləri və yüksəkliklərdəki topları ələ keçirdiyi söylənir. Əliheydər əlindəki təslimçilik aktını masanın üzərinə qoyur və gündüz 12.00-dan axşam 23.00-dək vaxt verir. Məşum və işğalçı sənəd 22.30-da imzalanır.

- Lakin tarixlə daha yaxından tanışlıq, bolşevik Rusiyasının təbii sərvətlərimizə həris marağı barədə faktlar ilə həmin icazə olmadan da irticanın şahə qalxacağını, gənc demokratik respublika üzərinə hücumu keçəcəyini deməyə əsas verirdi.

- Bəli, tamamilə razıyam. Haşiyə çıxaraq bildirmək istəyirəm ki, müstəqil Azərbaycana qarşı hücumu hazırlayan işğalçı ordunun bir ucu Dərbənddəydi, digəri Petroqraddaydı, yəni onların ərazimizdən keçib Türkiyəyə getməsinə icazə verilməseydi belə, min bir bəhanə ilə sınırları aşacaqdılar... Xüsusən elə bir dövrdə ki, yenidən formalaşan milli ordunun bu səviyyədə irticaya müqavimət göstərmək gücü, yanımızda da Qafqaz İslam Ordusu yox idi...

Daha sonra Ə.Məhəmmədzadə, M.B.Məhəmmədzadə, M.Rəsuloğlu Cəfər Cabbarlının Çəmbəkənddəki evinə gedirlər. Orada Nağı Bəy Şeyxzamanlıya çatdırmaq üçün siyahı verib liderlərin, öncüllərin ölkədən çıxarılmasını, Mirzə Bala Məhəmmədzadəyə isə gizli Milli Müqavimət Hərəkatı qurmağı tapşırırlar. Məhəmməd Əmin Bəy Bakı qoçusu, həm də öz mühafizə xidmətinin başçısı Balasadıq Zeynalovun müşayiəti ilə Abbasqulu Ağə Kazımzadə ilə birgə Lahıca gedərək bir müddət orada gizlənir. Bir axtarış nəticəsində yeri təsbit olunur və həbs edilərək Bakıya gətirilir. Xüsusi şöbənin zirzəmisinə yerləşdirilir, Ponkratov tərəfindən dəfələrlə sorğu-sual olunur. Stalin onunla görüşmək üçün həbsxanaya gəlir və Moskvaya getməsi qərarlaşdırılır. Bir neçə gündən sonra Rəsulzadə əmisioğlu Rəsuloğlu ilə birlikdə Bakı Dəmiryol Vağzalına – onu gözləyən Stalinin olduğu qatara gətirilir. Onun Moskvaya yola salınması üçün

müşayiət edən mühafizəçi xatirələrində bildirir ki, vaqonun qapısını döydüm, qarşıma yoldaş Stalin çıxdı və dustaqla qucaqlaşdı görüşdü, sonra təhvil-təslim aktına "prinyat tovarış Stalin" yazıb qol çəkdi və mənə uzadıb getməyimi istədi.

İosif Stalin Məhəmməd Əmin Bəyi özü ilə Moskvaya apararaq Zaqafqaziya məsələləri üzrə müşavir təyin edir, eləcə də bütün silahdaşları ilə əməkdaşlığa hazır olduğunu bildirir. Lakin onun çağırışı ilə üzə çıxıb sovetlərlə çalışan cümhuriyyətçilərin sonrakı acı aqibətini görüb aldandığını başa düşür...

- Əfqan müəllim, Cümhuriyyətin 100 illiyi ilə bağlı məlum Sərəncamın imzalanması xəbərini necə qarşıladınız?

- Əlbəttə ki, çox sevindim, həm suverenliyimiz yolunda məşəqqətlərə sinə gərmiş böyük şəxsiyyətlərin haqlarının tanındığına, həm də sözügedən sənədin bu mövzuda tədqiqatlara təkan verəcəyinə və xüsusən də gənc alimlərimizi ruhlandıracağına görə... Möhtərəm Prezidentimizə minnətdarlığımı bildirirəm!

Şükür Allaha ki, xalqımız yenidən özündə cəsarət, tapər, mübarizə ruhu tapıb ayağa qalxdı, Azərbaycan bir əsrdə ikinci dəfə istiqlalçılıq qazandı. Bax bu, Cümhuriyyət qurucuları qarşısında ən böyük imtihanımız, o şəxsiyyətlərin ruhuna ən gözəl töhfəmdir!..

Parlamentin açıldığı bina – indiki Əlyazmalar İnstitutu

P.S: Jurnalımız çapa hazırlanarkən şərəfli keçmişimizlə bağlı daha bir sevindirici xəbər aldıq: yüz il öncə AXC parlamentində asılan bayraq vətəna gətirilib. 23 aylıq şanlı tarix, Cümhuriyyət qurucuları, onların sonrakı taleyi və mühacirət dövrü barədə dəyərli araşdırmalar müəllifi, sosiologiya elmləri doktoru, İstanbul Universitetinin doktorantı, yazıçı-tədqiqatçı Əfqan Vəliyev sanki öz missiyasını başa çatdırmaq, bütövləşdirmək namına belə bir gərəklili addım atmışdır. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentində asılan Dövlət bayrağı mayın 24-də Nazirlər Kabinetində Baş nazir Novruz Məmmədova təqdim olunub. Bu münasibətlə keçirilən tədbirdə çıxış edən Baş nazir Novruz Məmmədov Dövlət bayrağının Xalq Cümhuriyyətinin 100 illiyinin qeyd olunduğu ərəfədə Türkiyədən doğma Vətənə - Azərbaycana gətirilməsini tarixi hadisə adlandırıb. Ə.Vəliyev bayraqdan əlavə, həmin dövrə aid bir çox arxiv materiallarını - əlyazma məktubları, tarixi sənədləri, xəritələri Baş nazirə təqdim edib. ♦

Söhbəti qələmə aldı:
Qurban Cəbrayıl